

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Beynəlxalq münasibətlər və regionşunaslıq fakültəsi
“Diplomatiya və xarici siyasət” kafedrası

“Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı beynəlxalq danışıqlar”

mövzusunda

Buraxılış işi

Bakı-2011

Mündəricat

1. Giriş	3-4
2. I Fəsil: Xəzərin hüquqi statusu məsələsinin mahiyyəti	5-11
3. II Fəsil: Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı danışıqların xüsusiyyətləri	12-19
4. III Fəsil: Xəzərin hüquqi statusu ilə beynəlxalq danışıqlarda irəli sürülən təkliflər	20-36
5. Nəticə	37-38
6. Ədəbiyyat siyahısı	39-41

Giriş

Buraxılış işinin aktuallığı Xəzər regionunda mühüm geoiqtisadi amil olan neft və qaz ehtiyatlarının olmasıdır ki, bu da sahilyanı dövlətlərin ümumi razılığa gəlməsində bir az çətinlik yaradır.

Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsini tədqiq edərkən ilk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, Xəzər dənizi nadir su hövzəsidir və analoqu olmayan karbohidrogen ehtiyatlarına malikdir. Məhz buna görədir ki, son on beş ildən artıq bir müddət ərzində regionda maraqlı olan dünya dövlətlərinin diqqəti Xəzərin problemlərinə yönəlmişdir. Bu problemlər məcmu halında regionda qlobal geosiyasi toqquşmalara səbəb olan mürəkkəb ziddiyəti əks edir. Sovet İttifaqının dağılması və yeni müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi ilə meydana çıxan Xəzər dənizi problemi faktiki olaraq geosiyasi, geoiqtisadi və beynəlxalq-hüquqi məsələlərdən ibarətdir.

Buraxılış işinin yazılmasında məqsəd Xəzərin hüquqi statusu məsələsində Xəzəryanı dövlətlərin mövqeləri, irəli sürülən təklifləri tədqiq etmək və məsələyə müvafiq qiymət verməklə araşdırmaqdır.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün işdə aşağıdakılar müəyyən olunmuşdur:

1. Xəzərin hüquqi statusu məsələsini təhlil etmək üçün mərhələlərə bölmək (I mərhələ(1991-1994),II mərhələ(1995-1999),III mərhələ(2000));
2. Xəzəryanı dövlətlərin Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı təkliflərini araşdırmaq;
3. Xəzəryanı dövlətlərin mövqelərini təhlil etmək;
4. Xəzəryanı dövlətlərin ümumi razılığa gələrək imzalanan sazişləri təhlil etmək və s.

Xəzər bölgəsindəki proseslər heç də karbohidrogen yataqlarının istismarı və sektor problemi ilə məhdudlaşmır. Burada, hər şeydən əvvəl bölgəyə strateji təsir məsələləri, neft kəməri və onun təhlükəsizliyi, xarici aləmin iqtisadi və geosiyasi maraqları toqquşması və s. Xəzərin hüquqi statusu məsələsində buraxılış işi yazılmasının əhəmiyyətini artırır.

- I fəsildə, Xəzərin hüquqi statusu məsələsinin mahiyyəti açıqlanaraq 1921 və 1940-cı illərdə imzalanmış Sovet-İran müqavilələri;
- II fəsildə, Xəzərin hüquqi statusu məsələsi ilə bağlı qəbul edilmiş konvensiyalar, prezident və xarici işlər nazirləri səviyyəsində keçirilmiş görüşlər;
- III fəsildə, Xəzərin hüquqi statusu məsələsi ilə bağlı beynəlxalq danışıqlarda sahiləyanı dövlətlərin mövqelərindən çıxış edərək irəli sürdükləri təkliflər öz əksini tapmışdır.
- Nəticədə, müasir dövrdə Xəzər regionunun dünya dövlətlərinin geosiyasi və geoiqtisadi maraq zonası olaraq qalması göstərilmişdir.

Buraxılış işinin yazılmasında Bağirov Elmirin “Xəzər regionunda Azərbaycanın milli mənafeyinin prioritet istiqamətləri” mövzusunda dissertasiya, Əliyev Qatar “Azərbaycan nefti dünya siyasətində” mövzusunda avtoreferatı, Əli Həsənov “Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti”, N.Nəsiblinin “Azərbaycanın geopolitikası və neft”, E.Şahbazovun “Heydər Əliyev və Azərbaycan neftinin inkişafı” kitablarından, AR XİN-in arxivindən və s. istifadə olunmuşdur.

Buraxılış işi giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I Fəsil

Xəzərin hüquqi statusu məsələsinin mahiyyəti.

Xəzər dənizi dünyada mühüm geosiyasi əhəmiyyətinə və zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına görə seçilən bölgələrdən biridir. XX əsrin son onilliyində beynəlxalq aləmdə gedən ictimai-siyasi proseslər, təkqütblü dünya nizamının yaranması, qloballaşma və s. nəticəsində Xəzər dənizi və Qafqaz regionu yenidən öz əhəmiyyətinə dünya siyasətinin əsas hədəflərindən birinə çevrilmişdir (1. s. 128-130).

Xəzərin hüquqi statusu böyük məsələləri – ekologiya, gəmiçilik, dənizin təbii və bioloji ehtiyatlarının qorunması, çirklənmənin qarşısının alınması və s. məsələləri əhatə edir. Bu məsələlər üzərində bu günə qədər də dövlətlərarası siyasi və elmi-nəzəri diskussiyalar getməkdədir. Bu mübahisələr bəzən açıq şəkildə dövlətlərarası qarşıdurma və münaqişə səviyyəsinə gəlib çıxır. Yeni müstəqillik qazanmış hər bir sahilyanı dövlət öz müstəqilliyini möhkəmləndirmək və iqtisadiyyatının çoxsaylı problemlərini həll etmək üçün Xəzərin təbii ehtiyatlarından maksimum şəkildə bəhrələnmək istəyir.

Xəzərin təbii ehtiyatlarına gəldikdə isə onu qeyd etmək lazımdır ki, bu region dünyanın ən zəngin karbohidrogen və digər təbii, bioloji ehtiyatlara malik olan bölgələrindən biridir. XX əsrdə neft faktoru sənaye sivilizasiyasının hərəkətverici qüvvəsinə çevrildikdən sonra Xəzər dənizi və Qafqaz regionu öz əhəmiyyətinə görə dünyada mərkəzi yerlərdən birini tutdu (2. s. 73)

Demək olar ki, 250 il ərzində Rusiya-İran siyasi və iqtisadi maraqları zonası olan Xəzər dənizi SSRİ-nin dağılmasından sonra Rusiya-İran-Azərbaycan-Qazaxıstan-Türkmənistan maraqlarının zonasına çevrildi. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının gənc varisləri dəniz sərvətlərinə hüquqları olduğunu elan etdilər və məhz bu vəziyyət Xəzər dənizinin statusu siyasi problemini tamamilə yeni siyasi səviyyəyə çıxarmış oldu. Yaranmış vəziyyəti aydınlaşdırmaqdan ötrü ilk növbədə bu problemin yaranma tarixçəsinə nəzər salmaq lazımdır. Xəzərin statusu problemi ilk dəfə I

Pyotrun “fars yürüşü” zamanı (1722-1723-cü illər) meydana çıxmışdır və onun köklərini bu yürüşün ardınca baş tutmuş Peterburq (1723-cü il), Rəşt (1729-cu il), Gülüstan (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) müqavilələrində axtarmaq lazımdır. Ümumilikdə bu müqavilələrin mahiyyəti Xəzər dənizinin tamamilə Rusiyanın tabeliyinə keçməsinə ibarət idi. Başqa sözlə, o zamanlar Xəzərə beynəlxalq dəniz və ya beynəlmiləl göl kimi deyil, Rusiyanın daxili (qitədaxili) dənizi kimi baxılırdı. Sovet Rusiyası Xəzərə olan monopoliya hüquqlarından imtina etdi və 1921, 1935 və 1940-cı il müddətsiz bağlanmış Sovet-İran müqavilələri Xəzər dənizində iki Xəzəryanı dövlətin – SSRİ və İranın dəniz fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə olan bərabər və müstəsna hüquqlarını müəyyən etdi. O zamanlar geniş istifadə edilən “Sovet-İran dənizi” termini yalnız bu iki dövlətin, onun təşkilat və vətəndaşlarının dənizdən istifadə etmək hüququ olması deməkdir. Xəzər dənizinin üçüncü ölkələr üçün bağlı olması 1935-ci il müqaviləsinin 14-cü bəndində aydın şəkildə müəyyən edilmişdir. Orada deyilir: “Bütün Xəzər dənizi boyunca yalnız SSRİ və İrana və eynilə razılığa gələn tərəflərdən birinin vətəndaşları və ticarət nəqliyyat təşkilatlarına məxsus olan və müvafiq olaraq SSRİ və İran bayrağı altında üzən gəmilər yerləşə bilər”. Onlar gəmilərdə heyət qismində yalnız onların dövlətlərinə aid şəxslərin olması haqqında bərabər hüquqlu şəkildə razılığa gəldilər. İran hətta SSRİ-nin Pəhləvi (Ənzəli) portunun idarə heyətinin tərkibində fars vətəndaşı olmayan xidmətçilərin, işçilərin və podratçıların olmaması xahişini də yerinə yetirdi (2. s. 70-71).

Lakin sovet Rusiyası Xəzər dənizinin “Rusiya daxili dənizi” statusunu “Sovet-İran daxili dənizi” statusuna dəyişməyə razı olaraq nə qeyd edilmiş müqavilələrin imzalanması zamanı, nə də sonralar dənizlərə və ya beynəlmiləl göllərə münasibətdə adətən olduğu kimi Xəzər dənizində sərhədlərin müəyyən edilməsi və ərazi sularının ayrılması haqqında məsələ qoymamışdır. Təqdirəlayiqdir ki, bütün bu illər ərzində İran da bu cür

məsələ irəli sürməmişdir. Əksinə hər iki tərəf dəfələrlə Xəzərdaxili sərhədlərin olmamasını qeyd etmişlər. Məsələn, 1976-cı ildə İran XİN-in SSRİ səfirliyinə göndərdiyi notada deyilir: “Xəzər dənizində İran və Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı arasında dəniz sərhəd xəttinə münasibətdə heç bir müqavilə və saziş və ya müəyyən edilmiş qayda yoxdur”. Bununla belə, 1934-cü ildən etibarən hər iki tərəf həm suda, həm də havada şərti olaraq Astara-Həsənqulu xətti üzrə sərhədi qoruyur və hüquqi şəkildə müəyyən edilməmiş bu dəniz sərhədi Xəzərə aid Sovet-İran qarşılıqlı münasibətlərində qarşılıqlı şəkildə riayət edilən (hərbi-dəniz qüvvələri və DİXX-nin yardımı ilə olsa belə) “hüquqi” normaya çevrilmişdir (1. s. 135).

Lakin siyasidən çox, geosiyasi olan 1921, 1935 və 1940-cı il müqavilələrinin maddələri sovet dövründə artıq öz qüvvəsini itirdilər. Beləliklə, onu da qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ tərəfində Xəzərin statusunun müəyyən edilməsi üzrə birtərəfli fəaliyyət həyata keçirilmişdir. 1982-ci il SSRİ-nin dövlət sərhədləri haqqında qanunda deyilir ki, SSRİ-nin dövlət sərhədi “göl və digər su hövzələrində SSRİ-nin dövlət sərhədinin çıxışını göl və ya digər su hövzəsinin sahili ilə birləşdirən düz xətt üzrə” müəyyən edilir. Deməli, bu qanun Xəzər dənizini İranın razılığı olmadan göl statusu üzrə SSRİ ilə İran arasında bölmüşdür (2. s. 73).

Bununla əlaqədar olaraq bütün Xəzəryanı dövlətlər sovet dövründə Xəzərin beynəlxalq-hüquqi statusunun yaranmaması və yaranmışdısa da yanlış istiqamətdə yaranması fikri ilə yekdilliklə razı idilər. Bu səbəbdən Xəzərin yeni statusunun yaradılmasına eyni zamanda bütün Xəzəryanı dövlətlər qoşuldular. 1992-ci ildən onlar artıq faktiki olaraq çoxtərəfli münasibətlər və danışıqların əsasını qoydular. Bu proses hal-hazırda da davam edir. Buna paralel olaraq ikitərəfli görüş və danışıqlar da gedir.

SSRİ-nin dağılması və Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Rusiya kimi yeni müstəqil dövlətlərin yaranması ilə Xəzəryanı dövlətlərin sayı beş olmuşdur. Hal-hazırda bu dövlətlər öz iqtisadi və siyasi maraqlarını

nəzərə alaraq, Xəzərdən istifadənin özlərinə sərfəli variantlarını irəli sürürlər. Bəzi dövlətlər Xəzərdən sahiləni dövlətlərin birgə istifadə etməli olduğunu, başqa sözlə desək, onu yalnız sahiləni dövlətlərə məxsus olan qapalı su hövzəsi hesab edirlər. Digər ölkələr Xəzər dənizinin dünya praktikasına uyğun sektorlara bölgüsünü prinsipini təklif edir. Hazırda Rusiya, Qazaxıstan və Azərbaycan arasında dənizin dibinin milli sektorlara bölgüsü haqqında müqavilə bağlansa da, Xəzərin statusu məsələsi hələ ki, tam həll olunmayıb. İran və Türkmənistan Xəzərin hüquqi statusu məsələsində nümayiş etdirdiyi fərqli (qeyi-konstruktiv) mövqe aradan qalxmamış, bu iki dövlətin dənizin Azərbaycan sektorunda yerləşən bəzi yataqlara olan iddiaları Xəzəryanı dövlətlər arasında münasibətləri bir qədər də gərginləşdirmişdir (4. s. 174).

Xəzərin hüquqi statusu beynəlxalq məsələdir və bu müstəvidə ilk növbədə dünyanın aparıcı dövlətləri olan ABŞ və Rusiya, Avropa və Asiya dövlətlərinin, o cümlədən region ölkələrinin maraqları kəsişir. Bu dövlətlərdən hər biri yaxşı dərk edir ki, Xəzərdə mövqe tutmaqla bütövlükdə Qafqazda, Mərkəzi Asiya və Orta Şərqdə üstün imkan qazanmaq olar.

Xəzərin hazırkı statusu 1921-ci il fevralın 26-da imzalanmış Rusiya-İran dostluq müqaviləsi, həmçinin 1940-cı il martın 25-də imzalanmış Ticarət və Gəmiçilik haqqında (sudaüzmə) Sazişə əsasən tənzimlənir. Həmin bölgüdə sərhədləri Astaradan (Azərbaycan) Həsənqulu (Türkmənistan) adlanan yaşayış məskəninə qədər olan düz xətt üzrə İrana 14%, SSRİ-yə 86% pay düşmüşdür. SSRİ isə öz daxili qaydaları ilə (orta xətt prinsipi üzrə) Xəzər dənizini dörd respublika arasında – Rusiya (19%), Qazaxıstan (29%), Azərbaycan (21%) və Türkmənistan (16%) milli sektorlara bölmüş və respublikaların su sərhədlərini müəyyən etmişdir. Beynəlxalq müşahidəçilərin fikrinə görə, indi heç bir əsas və zərurət yoxdur ki, bu bölgüyə yenidən baxılsın. Əgər yenidən baxılsa belə, bölgü yenə həmin prinsiplər əsasında aparılmalıdır ki, buna uyğun olaraq da nə İrana 20%-lik

pay, nə də ki, Türkmənistana əlavə yataq vermək mümkün deyil. 1996-cı il noyabrın 12-də Aşqabadda Xəzəryanı ölkələrin qarşılıqlı razılaşmasına əsasən, hazırkı hüquqi rejim və razılaşmalar yeni Konvensiya qəbul olunana qədər qüvvədədir. Varis-dövlətlər 1991-ci il dekabrın 21-də Almatı Deklarasiyası qəbul edərək sabiq SSRİ-nin bağladığı bütün beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirməyə təminat verdiklərinə görə Sovet-İran razılaşmasının hüquqi varisliyini də qəbul etmiş olublar (8. s. 678)

Müasir dövrdə Xəzər regionu geosiyasi baxımdan dünyanın aparıcı dövlətləri arasında kəskin rəqabət meydanına çevrilən regionlardan biri hesab olunur. Regionda müasir geosiyasi situasiyanı səciyyələndirən və onun əsas xüsusiyyəti kimi çıxış edən bu kəskin rəqabət, bir tərəfdən, burada neft-qaz kontraktlarında iştirak uğrunda iri kompaniyalar arasında, digər tərəfdən isə, neft və qazın bu regionda dünya bazarlarına nəqlində iştirak uğrunda dövlətlər, xüsusilə də Rusiya və ABŞ arasında yaranan və getdikcə daha da güclənən tendensiya ilə müşayiət olunur (2. s. 89-90).

Bütün bunlara görə də qeyd etmək olar ki, Xəzər regionunun əhəmiyyəti onun enerji ehtiyatlarının işlənməsinin perspektivləri ilə müəyyən olunur. Xəzər dənizi hövzəsi özünün böyük karbohidrogen resursları ilə indiki zamanda dünya siyasəti və iqtisadiyyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən mühüm geostrateji və geoiqtisadi amillərdən birinə çevrilmişdir. XXI əsrin əvvəlində bu və ya digər ölkənin geosiyasi mövqeyinin müəyyən edilməsində onun enerji ehtiyatları və onların nəqli vasitələri üzərində nəzarəti dərəcəsi, onların beynəlxalq terrorizm qüvvələrindən etibarlı müdafiəsini təmin etmək qabiliyyəti bilavasitə rol oynayır (3. s. 40-44).

Keçən əsrin 90-cı illərin əvvəlində dünyanın iki fəvqəldövlətindən biri olan SSRİ-nin dağılması nəticəsində Cənubi Qafqazda və Orta Asiyada müstəqil dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının meydana çıxması ilə Xəzər regionu ilə bağlı bir çox, əvvəllər dəyişməz olan geosiyasi reallıqların radikal şəkildə yenidən baxılmasına gətirib çıxardı.

Bu regiona güclü təsir göstərən mühüm xarici amil XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəlində burada geosiyasi və geoiqtisadi maraqları olan ölkələr dairəsinin xeyli genişlənməsidir. Ənənəvi geosiyasi oyunçular olan Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə və İrandan başqa, Xəzər regionunda getdikcə daha çox fəallıq Fransa, Çin, Pakistan, Səudiyyə Ərəbistanı, Yaponiya və bir sıra digər dövlətlər göstərirlər ki, bu da özünə məxsus geosiyasi başsındırma yaradır (6. s. 103-105).

Xəzər regionunda geosiyasi qüvvələrin bölünməsinə əhəmiyyətli təsir edən mühüm geoiqtisadi amil burada böyük neft və qaz ehtiyatlarının olmasıdır. Rusiya ekspertlərinin verdikləri qiymətə görə, dünya neft ehtiyatları 150 mlrd. Ton olduğu halda bu regionun payına 25 mlrd ton neft düşür. Qərbi ekspertlərinin fikrincə isə Xəzər dənizindən xammalı, ərəb neftinə alternativ kimi, Avropa üçün 2010-cu ilə, Şimal dənizindən hasilat azaldığı zaman, böyük əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Nyu-York Tayms-ın verdiyi qiymətə görə, təkcə Qazaxıstan, Azərbaycan və Türkmənistan 100 mlrd. Bareldən çox neftə malikdir ki, bu da Xəzər regionunu dünyada miqyasına görə Sibir və İran körfəzindən sonra üçüncü edir. Bütün bunlar da onu planetdə əsas geosiyasi və geoiqtisadi təsir mərkəzlərindən birinə çevirir. Digər tərəfdən həm qonşu, həm də xeyli uzaq ölkələrin Xəzər regionuna artan marağı təkcə Xəzərdə böyük neft qaz ehtiyatlarının olması ilə bağlı deyil, bu həm də dünyanın rəqabətdə olan qüvvələrinin geosiyasi sahəsində sıxışdırılması, onun Xəzərdə ənənəvi üstün rolundan məhrum olunmasına real təhlükə yaradılmışdır (6. s. 105).

Qərbin və Rusiyanın enerji resursları uğrunda geosiyasi rəqabəti dolayı olaraq keçən əsrin 80-ci illərinin axırlarından başlayaraq Cənubi Qafqaz münaqişələrində təzahür etməklə 90-cı illərin ortalarından 20 sentyabr 1994-cü ildə Bakıda “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra daha nəzərə çarpan şəkil almışdır (5. s. 22).

SSRİ-nin süqutundan sonra Xəzərsahili dövlətlərin sayının ikidən beşə yüksəlməsi Xəzər dənizinin hüquqi statusuna yenidən baxılmasını zəruri etdi. Bunun da nəticəsində Xəzərin delimitasiyası və burada dövlət sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi aktuallaşdı. 1992-ci ildən başlayaraq Xəzərsahili dövlətlərin ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə Xəzərin hüquqi statusu məsələsi ilə bağlı müzakirə və danışıqlar başlamış oldu. Bununla da Xəzərin hüquqi statusunun həllində fərqli mövqelərinin ortaya çıxması ilə günümüzə qədər davam edən, Xəzərsahili dövlətlərin xarici siyasət strategiyasında mühüm yer tutan status məsələsi ilə bağlı danışıqlara start verildi. Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyən olunması və onun delimitasiyası məsələsi üzrə sahilyanı dövlətlərin uzun sürən müzakirələri sırf nəzəri sahədən təcrübəyə keçmişdir. Lakin bu müddət ərzində hələ də Xəzərin hüquqi statusu müəyyən edilməyib, belə ki, hətta illər ərzində hövzənin dəniz və ya göl olması statusunu təyin edən konsensusu əldə etmək mümkün olmamışdır. Hüquqi status məsələsinin sonrakı müzakirələri də göstərdi ki, Xəzərin hüquqi statusu probleminə hər bir dövlət fərqli yanaşır və bu zaman daha çox hüquq normalarına deyil milli maraqlarına söykənirlər (7. s. 64).

II Fəsil

Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı beynəlxalq danışıqların xüsusiyyətləri.

Hövzə rayonunda yaranan beynəlxalq münasibətlər və Xəzər dənizi, xüsusilə də onun beynəlxalq-hüquqi statusunun müəyyən edilməsi problemləri üzrə danışıqları şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar.

Birinci mərhələ 1991-1994-cü illəri əhatə edir. Bu mərhələni kəşfiyyat və problemin həlli üçün münasib variantın axtarışı mərhələsi adlandırmaq olar. İkinci mərhələ 1995-1999-cu illəri əhatə edir. Bu illər ərzində real baxışlar və yanaşma tərzləri formalaşmış, bir sıra çoxtərəfli ciddi görüş və konfranslar keçirilmişdir. Bu görüş və konfranslarda Xəzərin statusu və digər məsələlər üzrə mövqelər müzakirə edilmişdir. Sonuncu, üçüncü mərhələ 2000-ci ilin yanvarından, daha doğrusu Rusiya dövlətinin yeni rəhbəri olan V.V.Putinin siyasi arenaya çıxdığı andan başlamışdır. Onun gəlişi Rusiya Federasiyasının Xəzəryanı region Xəzər problemlərinə münasibəti üzrə yeni konsepsiyasının yaranması ilə yadda qalmışdır (11. s. 32-36).

Bu mərhələlərdən hər birini ətraflı surətdə nəzərdən keçirək.

Birinci mərhələnin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu dövrdə Xəzəryanı dövlətlər, eləcə də maraqlı ölkələr - ABŞ, Türkiyə, Çin, Qərbi Avropa ölkələri və s. Xəzər dənizini əsas enerji daşıyıcısı mənbələrindən biri kimi görmüşlər. Regiona daha böyük diqqət yetirilməyə, formalaşan geosiyasi sahədə özünün və başqalarının imkanlarının qiymətləndirməyin tarixi, siyasi, coğrafi, iqtisadi və hüquqi aspektləri ilə bağlı olan məsələlərin öyrənilməsinə başlandı. Onun statusunun müəyyən edilməsi əsas məsələyə çevrildi. Mövqelərin yaranması və üzə çıxarılması müxtəlif ölkələrin maraqlarından irəli gəlirdi (11. s. 39-41).

1991-ci ilin dekabrından etibarən Rusiya Federasiyası Xəzər dənizini hüquqi rejimi Sovet-İran müqavilələri ilə tənzimlənən daxili su hövzəsi hesab etmək mövqeyindən çıxış edirdi. Xəzərin Sovet-İran tabeliyində olmasının günümüzədək uzadılması aşağıdakılara dəlalət edir:

- a) Hər bir Xəzəryanı dövlətin 10 millik balıq ovu zonasına suveren hüququ və bütün Xəzəryanı dövlətlərin dənizin qalan hissəsinə bərabər hüquqları vardır;
- b) Xəzər dənizi onun hövzəsinə təbii çıxışı olmayan dövlətlər üçün bağlıdır, bu isə sahili olmayan dövlətləri, onların şirkət və təşkilatlarını dəniz fəaliyyətindən xaric edir.

Hal-hazırda Xəzər əvvəllər olduğu kimi iki deyil, beş dövlətin maraq zonası olduğundan:

- c) Rusiyanın SSRİ-nin hüquqi varisi olması səbəbindən Sovet-İran müqavilələrinin hər iki subyekti xəritədə saxlanmaqdadır;
- ç) 21 dekabr 1991-ci ildə qəbul edilmiş Alma-ata bəyannaməsi çərçivəsində bütün yeni müstəqil dövlətlər SSRİ tərəfindən bağlanmış bütün müqavilələrə riayət etməyi öhdələrinə götürdülər.
- d) Xəzərin gələcək statusu 5 ölkənin razılığı ilə müəyyən edilməlidir, indiyədək isə Sovet-İran müqaviləsinin yenidən baxılması üzrə istənilən birtərəfli fəaliyyət istisna edilmişdir (14. s. 28-31).

Yeni Xəzəryanı dövlətlərin yaranmasından sonra Xəzərin dəniz, yaxud göl olması haqqında mübahisə yenidən ortaya çıxdı. Qeyd etmək lazımdır ki, burada fikir ayrılıqlarının mahiyyəti Xəzərin coğrafi mənada dəniz və ya göl olmasından çox onun dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyalarına aid edilib-edilməsindən ibarət idi. Bu məsələdən Xəzər dənizinin sahəsinin, dibinin, bioloji və mineral ehtiyatlarının bölüşdürülməsi prinsipi asılı idi (4. s. 121-122)

Xəzərin adi dəniz sahəsi kimi qəbul edilməsi halında ona avtomatik olaraq 1958 və 1982-ci illər kontinental şelf və dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının müvafiq maddələri aid edilir. Bu variant üzrə aşağıdakılar nəzərdə keçirilir:

1. Hər bir Xəzəryanı dövlət 12 mil sahəsində ərazi suları və 200 mil sahəsində müstəsna iqtisadi zona suveren hüququ əldə edir. Xəzər

dənizinin maksimum en sahəsinin 200 dəniz milini aşmadığı səbəbindən müstəsna iqtisadi zonanın xarici sərhədlərini orta xətt prinsipi əsasında müəyyən etmək olar.

2. Bu halda bütün digər dövlətlər, eləcə də Xəzər dənizinə çıxışı olmayan dövlətlər (məsələn, ABŞ və ya İngiltərə) müstəsna iqtisadi zonada gəmiçilik və uçuş azadlığı, kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilməsi, elmi tədqiqatların və beynəlxalq hüquq nöqtəyi –nəzərindən digər qanuni fəaliyyət növlərinin keçirilməsində azadlıq əldə edirlər.
3. Hər bir Xəzəryanı dövlət öz kontinental şelf ehtiyatlarının işlənməsinə Xəzəryanı dövlətlər sırasına aid olmayan dövlətlərin şirkətlərini cəlb edə bilər.

Rusiya və İran bəzi şərtlərlə “açıq dəniz” variantına tərəfdar olduqlarını bəyan etsələr də həmin şərtlərin mahiyyəti Xəzərin statusunun həlli variantını bu hövzəyə xarici dövlətlərin daxil olmasına yol vermədən kondominium əsasında həll edilməsinə çalışmaqdan ibarət idi (2. s. 82).

Qazaxıstan Xəzəri 1982-ci il dəniz hüququ üzrə BMT Konvensiyasının normalarının aid edilməli olduğu “qapalı dəniz” hesab edir.

Azərbaycan Respublikasının mövqeyi Xəzərin “sərhəd gölü” hesab edilməsi və onun Xəzəryanı ölkələr arasında milli sektorlara bölünməsindən ibarət idi (6. s. 659)

Rusiya və İran Xəzərin statusu probleminin həlli məsələsində maraqlı olduqlarını bəyan etsələr də həqiqətdə onlar Sovet-İran müqavilə təcrübəsinə sadıqlıq nümayiş etdirərək yeni tendensiyalardan qaçmağa çalışırdılar. Bu cür yanaşmanın səbəbi aşağıdakından ibarət idi: Xəzər dəniz və ya qapalı dəniz kimi qəbul edilsə, onda ona qarşı qüvvədə olan beynəlxalq dəniz hüququ normaları tətbiq edilməlidir. Bu halda bölgü üzrə xüsusi sazişə ehtiyac olmayacaqdır, belə ki, dənizlərin müvafiq sahələrə bölünməsi qaydası avtomatik olaraq BMT Konvensiyasının müddəalarına uyğun olaraq aparılacaqdır. Məlum olduğu kimi, göl variantı üçün sahilyanı

dövlətlər tərəfindən beynəlxalq-hüquqi status və bölgü üzrə əlavə xüsusi müqavilənin bağlanması tələb olunur. Rusiya və İran Xəzər dənizinin müştərək istifadə sahəsinə çevrilməsi haqqında ideya irəli sürmüşlər. Rusiya variantı müqaviləsi layihəsində ayrıca bənd kimi göstərilmiş bu ideya Azərbaycan, onun ardınca isə Qazaxıstan və Türkmənistan tərəfindən rədd edilmişdir (6. s. 691).

1994-cü ilin sentyabr ayında “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması Xəzəryanı dövlətlərin gələcək dövlətlərarası danışıqların inkişafında təyinedici amilə çevrildi. Bu müqaviləni qəbul etməzdən əvvəl Rusiya və İran heç də Xəzərin statusunun yenilənməsi zərurəti haqqında məsələni müzakirə etmək istəmirdilər. Müqavilənin qəbul edilməsindən sonra onlar Xəzərin mineral və bioloji ehtiyatlarının işlənməsi məsələsini bilavasitə yeni hüquqi statusun yaranması ilə əlaqələndirməyi qərara aldılar. Beləliklə, birinci mərhələ Xəzər regionunun böyük və kiçik, köhnə və yeni dövlətlərinin geosiyasi oyununda Xəzərin beynəlxalq-hüquqi statusunun müəyyən edilməsi bəhanəsi altında qarşıdurma və böyük intriqa elementlərinin əsasını qoydu: bu isə növbəti, ikinci mərhələdə Xəzəryanı dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sahəsində əməkdaşlığının motivi oldu (17. s. 64-66)

Rusiyanın rəsmi dairələri “Əsrin müqaviləsi”nə çox kəskin reaksiya verdilər. Rusiya Federasiyası 1994-cü il 5 dekabr tarixində BMT-nin Baş Məclisinə BMT üzvləri arasında yaymaq üçün “Xəzər dənizinin hüquqi statusuna münasibətdə Rusiya Federasiyasının mövqeyi haqqında” xüsusi bir sənəd yolladı. Orada deyilir ki, “...bəzi XƏzəryanı dövlətlər birtərəfli fəaliyyət yoluna qədəm qoyur və beynəlxalq hüquq prinsipləri və normaları ilə hesablaşmayaraq digər Xəzəryanı dövlətlərin hüquq və maraqlarına zidd olaraq birtərəfli üstünlüklər əldə etməyə çalışırlar” (5. s. 54).

Bu problemi nəzərdən keçirdikdə söyləmək olar ki, Xəzərin sektorlara bölünməsi təcrübəsi hələ sovet dövründə də mövcud olmuşdur və

Azərbaycan nə beynəlxalq hüquq normalarını, nə də yaranmış təcrübəni pozan heç bir qeyri qanuni hərəkət etməmişdir.

- 1) Xəzər dənizinin SSRİ-yə aid hissəsi (Astara-Həsənqulu xəttindən şimalda) “millətlərarası göl” prinsipi üzrə Rusiya Federasiyası, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan arasında bölündü – orta xətt qonşu İttifaq respublikaları arasında inzibati-ərazi sərhədi kimi təsbit edildi.
- 2) 1982-ci il SSRİ-nin dövlət sərhədi haqqında qanuna əsasən Xəzər həmin prinsip üzrə İran və SSRİ arasında bölünmüşdü və Xəzərdə İran və Sovet İttifaqının milli sektorların olmasını sovet coğrafi xəritəsi əyani şəkildə sübut edir.
- 3) Azərbaycan SSR NS və SSRİ neft və qaz sənaye nazirliyinin 1991-ci il 18 yanvar tarixli müştərək qətnaməsində qeyd edir ki, Azərbaycan Xəzər dənizinin orta xətti üzrə müəyyən edilmiş sektorunda mineral kəşfiyyatı və hasil edilməsi və onların mənimsənilməsi üçün xarici şirkətlərin cəlb edilməsi hüququna malik subyektdir (15. s. 24)

Xəzəryanı dövlətlərin əməkdaşlığının 1995-ci ildən başlamış üçüncü mərhələsini əhatə dairəsi və iştirakçıları artan, genişlənən geosiyasi oyun kimi xarakterizə etmək olar. Bu mərhələdə Xəzər dənizinin yeni hüquqi statusunun yaranması məsələsi yalnız sahilboyu dövlətlər üçün deyil, həm də Amerika, Avropa və Asiyanın digər dövlətləri üçün də mühüm məsələyə çevrildi. Xəzəryanı dövlətlərin Xəzərin statusu və istifadə formaları məsələləri üzrə çoxtərəfli əməkdaşlıq dövrü olan bu mərhələ saysız-hesabsız rəsmi görüşlər, elmi-praktiki konfranslar, sahilboyu dövlətlərin mövqelərinin və prioritetlərinin tez-tez dəyişməsi, eləcə də danışıqların gedişində siyasi toqquşmalarla yadda qalmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq tərəflərdən heç biri güzəştə getməyə və öz mövqeyini bir qədər də olsa yumşaltmağa razılaşmırdı. İran və Rusiya əvvəllər olduğu kimi “kondominium” prinsipinə, Azərbaycan milli

sektorlara bölgüyə, Qazaxıstan – Xəzərin “açıq dəniz” hesab edilməsinə tərəfdar idi, ümumiyyətlə isə o, “açıq dəniz” variantına meyl göstərirdi (19. s. 40).

Ən mühüm dəyişikliklər 1997-ci ildən etibarən baş verməyə başladı və bu, ilk növbədə Rusiyanın mövqeyinin dəyişməsi ilə əlaqədar idi. Həmin ildə Xəzər dənizinin şimal hissəsində iri neft ehtiyatları aşkar edilmişdi. Bu isə Xəzərin kondominium prinsipi üzrə bölgüsünün məqsədəuyğun olmasını müəyyən etdi. Lakin eyni zamanda Rusiya üçün Azərbaycanın “dəniz dibinin və dərinliklərinin bölünməsi” variantı uyğun deyildi. Bu aspekt iqtisadi xarakterdən çox geosiyasi xarakter daşıyır. İş ondadır ki, Xəzərin “dəniz dibinin və dərinliklərinin” milli sektorlara bölünməsi prinsipi üzrə bölgüsü zamanı yalnız Azərbaycan Xəzəryanı dövlətin dördü ilə də təbii sərhəd hüququ əldə etmiş olur. Rusiyaya gəldikdə isə onu Xəzərin sərvətlərindən çox geosiyasi müttəfiqi olan İranla birbaşa əlaqə maraqlandırır, bu İran üçün də ədalətli idi. Bu prinsip üzrə bölgü zamanı dəniz üzrə bu təbii əlaqə pozulur və Azərbaycan asılılıq altına düşür (19. s. 44).

Buradan irəli gələrək Rusiya “dəniz dibini bölürük; su isə ümumi qalır” prinsipini irəli sürdü. Öz əvvəlki mövqelərindən bir qədər kənara çəkilməmiş Azərbaycan və Qazaxıstanın mövqelərində prioritetlərin dəyişməsinə çox gözləmək lazım gəlmədi və onlar Xəzərin statusu problemi üzrə sonuncu, üçüncü mərhələyə yol açan Rusiya variantı ilə razılaşıdılar. Azərbaycan və Qazaxıstanın mövqelərinin bir qədər dəyişməsi onunla izah edilirdi ki, o zaman onlar üçün mövcud təbii ehtiyatların işlənməsi çox mühüm idi, Xəzərin hüquqi statusunun həll edilməməsi bu prosesi ləngidirdi. Nəticədə iki müqavilə bağlandı. Əvvəlcə 1998-ci ildə Rusiya və Qazaxıstan arasında “yeraltı sərvətlərin istifadəsinə olan suveren hüquqlara riayət olunması məqsədilə Xəzər dəniz dibinin şimal hissəsinin bölünməsi haqqında” müqavilə imzalandı. Onun ardınca isə 2001-ci il dekabr – tarixində MDB-

nin yubiley sammitinin keçirilməsi zamanı Azərbaycan və Qazaxıstan prezidentləri də Xəzər dənizinin dibinin bölünməsi haqqında saziş imzaladılar. Eyni zamanda V.V.Putinin Azərbaycana səfəri zamanı onunla H.Ə.Əliyev arasında Xəzər dənizinin Rusiya ilə Azərbaycan arasında bölünməsi haqqında razılıq əldə edilmişdir (23. s. 221-223).

Beləliklə, Xəzərin siyasi-hüquqi statusunun müəyyən edilməsi üzrə onillik iş toplananların yerinin dəyişdirilməsinə gətirib çıxardı: bir tərəfdən Rusiya, Türkmənistan və İran, digər tərəfdən isə Azərbaycan və Qazaxıstanın qarşılıqlı bir tərəfdən Rusiya, Azərbaycan və Qazaxıstanın, digər tərəfdən isə Türkmənistan və İranın qarşılıqlıya gətirildiyi (17. s. 23-24).

Yaranmış şəraitdə hadisələrin inkişafını proqnozlaşdırma variantları aşağıdakı kimi ola bilər:

- 1) Xəzər xüsusi beynəlxalq-hüquqi statusunun yaradılması ehtimalı çox yüksəkdir. Bu tarixi mərhələdə hadisələrin ən münasib inkişaf variantı status probleminin paket-kompleks və ya çərçivədaxili həlli hesab edilir. Xəzərin statusunun müəyyən edilməsi üçün bütün Xəzəryanı ölkələr arasında tənzimlənməli və razılaşdırılmalı olan məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir: a) bioloji və mineral ehtiyatların istismarında prioritetlərin, onların sahilboyu dövlətlər arasında bölüşdürülməsi mexanizminin müəyyən edilməsi; b) Xəzəryanı dövlətlərin suveren hüquqları həddinin müəyyən edilməsi; c) sahilboyu dövlətlərin yüksək səviyyəli qarşılıqlı əlaqələri nəzərə almaqla dəniz sahəsinin mühafizəsi və qorunması kimi ekoloji problemlərin həlli; ç) Xəzəryanı dövlətlərin hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və hərbi gəmiçilik problemlərinin həlli. Bu məsələlərdən hər biri ayrı-ayrılıqda müvafiq saziş və ya müqavilələrlə həll edilə bilər, onların yerinə yetirilməsinə nəzarəti isə regional əməkdaşlıq təşkilatı həyata keçirə bilər. Mineral resursların

bölünməsi məsələsi istisna olmaqla bir çox məsələlər antoqonist ziddiyyətləri doğurmur.

- 2) Xəzərin statusunun Beynəlxalq məhkəmə vasitəsilə müəyyən ediləcəyi barədə ehtimal da mövcuddur. Birincisi, Bakı artıq Xəzər dənizinin statusunu mövzusunun beynəlxalq səviyyəyə çıxarmaq niyyətini elan etmişdir. İkincisi, artıq dünya təcrübəsində bu cür hadisə baş vermişdir. Vaxtilə Beynəlxalq məhkəmə Şimal dənizini bölmüşdür. Ekspertlərin rəyinə əsasən Xəzərin statusunun məhkəmə qərarı üçün minimum 5 il tələb olunacaqdır, beynəlxalq hüquq normalarına əsasən isə məhkəmə qərarının çıxarılmasınadək ümumi razılıq olmadan mübahisəli regionda istənilən növ fəaliyyət qadağandır.
- 3) Xəzəryanı dövlətlərin Xəzərin statusunun müəyyən edilməsi məsələsində gələcəkdə qarşılıqlı güzəştlərə gedəcəyini ehtimal etməyə imkan verən bəzi əsaslar mövcuddur.
- 4) Məsələnin hərbi həlli ehtimalı mövcuddur. Axı əslində söhbət dənizin özünün bölüşdürülməsindən çox həcmində görə planetdə üçüncü neft rezervuarının bölüşdürülməsindən, milyard dollarla gəlirdən, dünyanın strateji cəhətdən mühüm regionda iqtisadi və siyasi birinciliyə malik olma imkanından gedir (18. s. 43-45).

Son zamanlar Xəzərin statusu yenidən sahil dövlətlərinin nümayəndələrindən təşkil olunmuş işçi qrupları səviyyəsində müzakirə edilsə də, hələ ki, yaxın gələcəkdə konkret qərar qəbul ediləcəyi ehtimalı hiss olunmur. Bu isə Rusiyanın bölgəyə nəzarət üzrə manevr imkanlarının saxlanmasına şərait yaradır (23. s. 64).

III Fəsil

Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı beynəlxalq danışıqlarda irəli sürülən təkliflər.

Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında əldə olunan sənədlər layihəsi, rəsmi bəyanatlar və çıxışlar, habelə bu problem üzrə konseptual münasibətlərə dair birgə sənədlərin təhlili göstərir ki, Xəzərin statusu barədə iki müxtəlif münasibət mövcuddur. Rusiya və İran belə hesab edir ki, Sovet İttifaqının dağılmasına və Xəzərin sahillərində yeni müstəqil dövlətlərin yaranmasına qədər Xəzər dənizi “Ümumi istifadə dənizi” idi, yəni Xəzərdə Sovet-İran kondominiumu mövcud idi. Digər dövlətlər, o cümlədən də Azərbaycan və Qazaxıstan belə hesab edirlər ki, Xəzərdən ənənəvi şəkildə ayrı-ayrılıqda istifadə edilməsi və sahiyanı dövlətlərin müvafiq sektorlarda fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan təcrübə Xəzərin uzun müddətdən bəri mövcud statusuna xarakterikdir və özünü doğruldur (31).

Beləliklə, hər beş sahiyanı dövlət Xəzərin hüquqi statusu barədə özünə sərfəli olan hüquqi-siyasi konsepsiya ilə meydana çıxır. Bu isə öz növbəsində Xəzərin statusu məsələsini müasir beynəlxalq münasibətlərin vacib problemi kimi tezliklə həll olunmasını tələb edir.

Rusiyanın XX əsrin 90-cı illəri və 2000-ci ili əhatə edən dövrdə Azərbaycana qarşı tutduğu imperiyapərəst mövqeyi onun Xəzər siyasətində də özünü qabarıq şəkildə büruzə verirdi. Rusiya dövlətinin elmi və rəsmi dairələrinin Xəzərinin hüquqi statusu məsələsinə baxışlarında iki meyl hiss olunur. 1991-ci ildən 2000-ci ilədək Rusiyada B.Yeltsinin hakimiyyətdə olduğu dövrdə Xəzərin hüquqi statusu məsələsinin həllində rəsmi Rusiyanın mövqeyində birinci meyl – yəni imperiyapərəst, hegemonçuluq meyilləri üstünlük təşkil edirdi. 2001-ci ilin əvvəllərindən V.Putinin prezident seçilməsi ilə bağlı olaraq bir çox digər sahələrdə olduğu kimi bu məsələdə də rəsmi Rusiya dövlətinin siyasətində konstruktiv əməkdaşlıq, realist və pragmatik meyillər güclənməyə başladı (11. s. 61-63).

1990-2000-ci illərdə Rusiya Xəzərin statusu məsələsini qaldırarkən regionda neftin istehsalından əlavə onun nəqlində əsas rol oynamaqla neft kəmərlərinin öz ərazisindən keçirilməsinə çalışır və əlavə maliyyə mənbələrinə nail olmaq istəyirdi. Rusiya Xəzərin sektorlara bölünməsinə mane olmaqla bərabər Xəzərin dəniz və ya göl olması haqqında aydın bir fikir irəli sürmürdü. 1999-cu il iyunun 22-23-də “Xəzər dənizi: imkanlar və məhdudiyyətlər” mövzusunda keçirilən ənənəvi 7-ci konfransda çıxış edən Rusiya nümayəndəsi Aleksandr Şostakov Xəzərin səviyyəsinin qalxması ilə əlaqədar yaranmış ekoloji vəziyyətlə bağlı dənizyanı dövlətlərin çətinliklərindən danışarkən Azərbaycanın adını çəkmədi. Rusiya Dövlət Dumasının Ekologiya üzrə Komitəsinin sədri Tamara Zlotnikova SSRİ ilə İran arasında 1921-ci və 1940-cı illərdə imzalanmış müqavilələrin “qüvvədə olduğunu iddia edərək, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Xəzər dənizinin Azərbaycana mənsub olan bölməsinin respublikanın ərazisinin tərkib hissəsi kimi göstərilməsinin əleyhinə çıxış etdi və belə bir fikir də söylədi ki, Azərbaycanla yanaşı, Qazaxıstan və Türkmənistan beynəlxalq öhdəliklərə əməl etmədiklərinə görə məhkəməyə verməlidir”

V.Putin hakimiyyətə gəlişindən sonra Xəzər regionu üzrə xüsusi müşavir vəzifəsi təsis edərək yanacaq və energetika naziri Viktor Kalyujni təyin olunmuşdur. Qazaxıstanın ardından Bakını da ziyarət edən V.Kalyujni Heydər Əliyevlə son görüşündə Rusiyanın Xəzər siyasətinin başlıca tezisini təşkil edən “status problemi”ni yenidən gündəmə gətirdi. Kreml “status problemi”ndən yararlanaraq Xəzəryanı dövlətlərlə, ilk öncə Azərbaycanla əlaqələri genişləndirmək niyyətindədir (9. s. 13-15).

2001-ci il yanvar ayının 8-9-da V.Putinin Azərbaycana etdiyi rəsmi dövlət səfəri zamanı müzakirə edilən vacib məsələlərdən biri də Xəzərin statusu məsələsi oldu. H.Əliyev ilə V.Putin arasında aparılan dövlətlərarası danışıqlar zamanı tərəflər “Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında” 3 iyul 1997-ci il tarixli müqavilənin prinsiplərini rəhbər tutaraq

Xəzər dənizi üzrə 9 yanvar 2001-ci ildə Bakı şəhərində birgə bəyanat imzaladılar. Tərəflər Xəzərin statusu ilə bağlı əvvəllər əldə edilmiş razılıqlara əməl etməklə bərabər aşağıdakı əsas yeni prinsiplər üzrə razılığa gəldilər:

1. “Xəzərin hüquqi statusunun işlənilib hazırlanması Xəzəryanı dövlətlərin öz işidir və belə status yalnız onların ümumi razılığı əsasında hazırlana bilər. Tərəflər Xəzərin statusuna dair Xəzəryanı dövlətlərin mövqelərində əhəmiyyətli fikir ayrılıqlarının saxlandığı şəraitdə onun konsensusla həllinə mərhələ-mərhələ irəliləməyin lazım olduğunu təsdiq etdilər. Birinci mərhələdə bərabər hüququn ümumtanınmış prinsiplərini və Xəzərdə təşəkkül tapmış təcrübəni nəzərə alaraq Xəzər dənizi dibinin müvafiq həmhüddud və qarşı dövlətlər arasında sektorlara – zonalara bölünməsi təklif olunur”. “Hər bir sahilyanı dövlətin belə bölgü nəticəsində yaranmış sektorunda – zonasında dəniz dibində mineral ehtiyatlara və digər hüquqa uyğun təsərrüfat – iqtisadi fəaliyyətə münasibətdə müstəsna hüquqları tanınacaqdır” (2. s. 89-91).

Beləliklə, dəniz dibinin sahilyanı dövlətlər arasında bölüşdürülməsinə Rusiya 1998-ci il iyulun 6-da Qazaxıstan ilə imzalanmış Rusiya-Qazaxıstan sazişindən sonra Azərbaycanla da razılaşdı. Bu bəyanatı özlüyündə Xəzərin hüquqi statusunun həllinə doğru növbəti müsbət addım kimi qiymətləndirmək olar. Bununla belə dənizin dibinin sahilyanı dövlətlər arasında bölüşdürülməsini, su qatının isə ümumi istifadə olunmasını istifadə olunmasını təklif edən Moskva iddia edir ki, su qatının ümumi istifadəsi barədə irəli sürdüyü təklif qəbul olunmasa, balıqçılıq və gəmiçilik sahələri fəaliyyətində Xəzəryanı dövlətlər müəyyən çətinliklərlə üzləşəcəklər. Bundan əlavə Rusiyanın fikrincə, dəniz sərhədlərini qorumaq üçün güc strukturları yaratmaq lazım gələcək ki, bu da qarşılıqlı ittihamların artmasına səbəb olacaq. Çünki dəniz sərhədlərinin pozulması halları artacaq və Xəzər dənizi yeni münaqişələr mərkəzinə çevriləcəkdir (2. s. 93).

2001-ci il avqustun 2-də Soçi şəhərində keçirilən MDB dövlət başçıları sammitində İranın Azərbaycan sərhədlərini pozması ilə əlaqədar və son vaxtlar Xəzər dənizinin cənubunda gərginlik elementlərindən narahatlıqla bəhs edən MDB dövlət başçıları Xəzərin sülh və sabitlik dənizi olması, qarşıya çıxan bütün məsələlərin yalnız dinc vasitələrlə, birbaşa dialoq yolu ilə beynəlxalq hüququn prinsipləri nəzərə alınmaqla mehriban qonşuluq və qarşılıqlı anlaşma ruhunda həlli üçün mümkün olan hər şeyi etməyin əsas vəzifə olduğunu vurğuladılar. Həmin sammitdə H.Əliyev, V.Putin və N.Nazarbayev Xəzərin statusunun müəyyənləşdirilməsi məsələsində Azərbaycanın, Rusiyanın və Qazaxıstanın eyni mövqedə olduqlarını bir daha təsdiq etdilər. Həmin görüşdə Rusiya tərəfinin təşkilatçılığı ilə Rusiya, Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın dövlət başçıları görüşünün keçirilməsi də məqsədəuyğun hesab edildi. Görüş zamanı V.Putin bir daha bəyan etdi ki, “Xəzər dənizinin statusu haqqında mümkün qədər tezliklə razılığa gəlmək lazımdır. Bu, bütün Xəzəryanı dövlətlərin qarşılıqlı surətdə faydalı əməkdaşlığı, o cümlədən Xəzərin neft-qaz ehtiyatlarının işlənməsi sahəsində əməkdaşlıq üçün möhkəm hüquqi baza yaratmağa imkan verəcəkdir”. 2001-ci il noyabrın 29-da MDB üzvü olan ölkələrinin dövlət başçıları Moskvada keçirilən yubiley zirvə görüşündə H.Əliyevlə N.Nazarbayev arasında “Xəzər dənizi dibinin bölünməsi haqqında” saziş imzalandı (21. s. 104-106).

2002-ci il aprelin 23-də Türkmənistan paytaxtı Aşqabadda keçirilən Xəzəryanı ölkələrin zirvə görüşündə V.Putin bəyan etdi ki, “Biz bu görüşə hazırlaşarkən tərəfdaşların baxışlarını nəzərə almağa çalışmışıq və Xəzər dənizinin statusu barədə əvvəlki mövqeyimizə əhəmiyyətli dərəcədə düzəliş etmişik. Hesab edirik ki, “dənizin dibi bölünür, su isə ümumi istifadədə qalır” formulu maraqlarımızı optimal şəkildə uyğunlaşdırmağa imkan verir”. V.Putin həmçinin qeyd etmişdir ki, Xəzəryanı dövlətlərin sahil suları barədə milli yurisdiksiyanı bir qədər genişləndirmək lazımdır. Lakin bu suların

hüdudlarından kənarında Xəzər bütün beş ölkənin gəmiləri üçün açıq olmalıdır. O xüsusi vurğulamışdı ki, beş dövlət arasında qarşılıqlı anlaşma və etimad sülhün və əminamanlığın açarıdır.

2002-ci il sentyabrın 23-də Kremlin “Səfir salonu”nda H.Əliyev və V.Putin “Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında Xəzər dənizinin dibinin həmhüdud sahələrinin bölünməsi haqqında” sazişi imzaladılar (18. s. 78).

Beləliklə, üç dövlət Xəzər dənizinin dibinin sektorlara bölünməsi məsələsində ümumi razılığa gələ bilməmişlər ki, bu da problemin tədricən həllinə doğru müsbət addım kimi qiymətləndirilə bilər. Digər Xəzəryanı dövlət olan İranın mövqeyi də müəyyən fərqlər olsa da Rusiyanın mövqeyi ilə üst-üstə düşür.

İran faktiki olaraq Xəzəri qapalı dəniz rejimində görür. Bu onun qanunvericiliyində də öz əksini tapıb. 1955-ci ildə İran kontinental şelfin təbii ehtiyatlarının kəşfiyyatı və istifadə olunması haqqında qanun qəbul edib. Həmin sənəddə “Xəzər dənizinə aid ikinci maddəyə əlavə”də qeyd olunur: “Xəzər dənizinə münasibətdə beynəlxalq qanunlar qüvvədədir və dənizin təki, onun təbii sərvətləri, İran sərhədləri və İran adaları olan yerlər İran suverenliyində olub və olaraq da qalacaq” (2. s. 104-107).

1995-ci ilin dekabrında Tehranda keçirilən Xəzər neftinin problemləri üzrə konfransda İran Xarici İşlər naziri bildirmişdir ki, İran Rusiya şirkətləri ilə birlikdə Xəzər regionun neft və qaz yataqlarının birgə işlənməsi və neft kəmərinin çəkilməsi üçün danışıqlar aparmağa hazırdır. İran həmçinin regionun iqtisadi və siyasi problemlərini həll etmək üçün Xəzər dənizi ölkələrinin təşkilatını yaratmağı təklif edir.

İran rəhbərliyi sözdə olsa da Xəzərin təbii ehtiyatlarına olan mülkiyyətə birgə sahiblik prinsipini müdafiə edir. Bu məsələdə hər hansı istisnayı yolverilməz hesab edən Rusiyanın mövqeyindən fərqli olaraq İranın mövqeyi daha ciddidir. İranın fikrincə, ümumi mülkiyyətçilik hüququ

Xəzərin hüquqi statusu müəyyən olunmadək davam etməlidir. Əgər Xəzərin sərhədləri müəyyən olunarsa, ümumi istifadə prinsipi öz əhəmiyyətini itirə bilər. İran prinsip etibarı ilə Xəzərə hüquqi status verilməsinə razıdır, lakin status hazırlanana qədər İran onunla SSRİ arasında mövcud olmuş əvvəlki müqavilələrin əsas götürülməsini tələb edir. Bu və ya buna oxşar fikirlər 1999-cu il iyunun 22-23-də Tehranda “Xəzər dənizi: imkanlar və məhdudiyyətlər” mövzusunda keçirilən ənənəvi 7-ci konfransda təkrar səslənmişdir. Konfransda böyük enerji ehtiyatlarına malik Xəzər dənizinin sərvətlərindən istifadə üçün Xəzəryanı dövlətlərin tam hüquqa malik olması və bu sahədə region dövlətlərinin əməkdaşlığının vacibliyi qeyd edildi. Lakin İran və Rusiya nümayəndələri guya hüquqi statusu müəyyən edilmədiyi üçün bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilməsi ilə əlaqədar söylənən fikirlərə heç də birmənalı reaksiya vermədilər. Onların çıxışlarında belə bir fikir təkrar vurğulandı ki, ilk növbədə Xəzərin statusu müəyyən edilənə qədər neft və qaz hasilatı ilə bağlı əməliyyatlar guya dayandırılmalıdır (2. s. 110).

Xəzəryanı Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılmasını təklif edən İran nümayəndələri regiona kənar qüvvələrin gətirilməsinin məqsədəuyğun olmadığı fikrini də söylədilər.

1996-cı il noyabrın 13-də Aşqabadda “Xəzər dənizinin mineral ehtiyatlarından istifadə olunmasında əməkdaşlıq haqqında” İranın, Rusiyanın və Türkmənistanın xarici işlər nazirləri tərəfindən imzalanmış memorandumda üç dövlətin sahilyanı zonalarda yataqların kəşfiyyatı və işlənməsi məqsədilə birgə İran, Rusiya və Türkmənistan şirkətinin təsis edilməsinin məqsədəuyğunluğu barədə danışılır. Qeyd olunur ki, həmin zonalar beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq orta xətti keçə bilməzlər.

İran Ali Milli Təhlükəsizlik Şurasının katibi Həsən Ruhani 2001-ci ilin iyulunda Azərbaycana səfər edərək H.Əliyevlə görüşüb Xəzərin statusu ilə

bağlı İranın mövqeyinin əvvəlkitək qaldığını bəyan etdi. O bildirdi ki, “Tehran hesab edir ki, bütün sahilyanı dövlətlər arasında konsensus əldə edilənədək İranla sovet hökuməti arasında bağlanmış 1921-ci və 1940-cı illər müqavilələri fəaliyyət göstərməlidirlər”.

İran hərbi hava və dəniz qüvvələrinə məxsus təyyarə və gəmilər Azərbaycan sərhədlərini bir neçə dəfə pozaraq Xəzərin Azərbaycan sektoruna daxil olmuşdur (19. s. 151-153).

2002-ci ilin aprelin 23-də Türkmənistanın paytaxtı Aşqabad şəhərində H.Əliyev Seyid Məhəmməd Xatəmi ilə görüşərkən tərəflər Xəzərin problemlərinin həll olunmasında, sahilyanı ölkələrin qarşılıqlı surətdə faydalı əlaqələrinin genişləndirilməsinin mühüm rol oynayacağına əmin olduqlarını bildirdilər və bu problemin həlli üçün hər iki ölkə arasında əməkdaşlığın bütün sahələrdə daha da inkişaf etdirilməsini zəruri hesab etdilər. Həmin sammitdə çıxış edən Seyid Məhəmməd Xatəmi qeyd etdi ki, Xəzər dənizi barəsində İranın prinsipial siyasəti hərtərəfli əməkdaşlığa, qarşılıqlı etimad yaradılmasına, uzunmüddətli və sabit sülhə, sahilyanı dövlətlərin hamısının maraqları nəzərə alınmaqla dənizin sərvətlərindən istifadə olunmasına əsaslanır. O bildirdi ki, sahilyanı ölkələr birtərəfli hərəkətlərə yol verməməli, dənizin hüquqi statusu ilə bağlı məsələlər qarşılıqlı anlaşma və konstruktivlik ruhunda, danışıqlar vasitəsilə həll edilməlidir. İran tərəfi həmin sammitdə öz məlum 20 faizlik iddiasını bir daha səsləndirdi: “Xəzərin hüquqi statusu təkmilləşdirilənə qədər, dənizin dibini və səthi üzrə özünün minimum payı hesab etdiyi 20 faizlik sahədə fəaliyyət göstərməkdən çəkinməyə çağırır” (32).

Digər Xəzəryanı ölkələrdən fərqli olaraq **Türkmənistan** Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı öz konsepsiyasını tam açıqlamayıb. Türkmənistan rəhbərliyinin əvvəllər verdiyi bir çox bəyanatlardan hiss olunurdu ki, rəsmi Türkmənistanın mövqeyi İran və Rusiya mövqeyinə yaxındır. Türkmənistanın Azərbaycan və Qazaxıstandan fərqli olaraq əsasən qaz

ehtiyatlarına daha çox malik olması və bu ehtiyatları Rusiyaya, İrana və Ermənistana nəql etmək istəyi onun Xəzərin statusu məsələsində fərqli baxışlara malik olmasına səbəb olmuşdur. Türkmənistan 1993-cü ilin 1 oktyabr tarixində qəbul etdiyi “Dövlət sərhədi haqqında” qanunda Xəzərin 12 dəniz mili həcmində olan ərazisini özünün ərazi suları kimi qəbul edir (13. s. 46-47).

1995-ci ilin mayında Türkmənistan prezidenti S.Niyazov Moskvaya səfəri zamanı Xəzər dənizinin nə quru nə də su üzrə bölünməsi haqqında razılığa gəldi. 1995-ci ilin iyulunda S.Niyazov Tehrana səfəri zamanı imzalanmış Türkmənistan-İran bəyannaməsində qeyd olunur: Xəzərin ehtiyatlarının istismarı onun hüquqi statusu müəyyən edilmədən mümkün deyil və qeyri Xəzəryanı xarici dövlətlərin Xəzər regionunun problemlərinə qarışmaq səlahiyyəti yoxdur (17. s. 78).

Bu gün artıq Türkmənistan Xəzərin sektorlara bölünməsinə təklif edən Azərbaycanın mövqeyi ilə qismən razılaşmışdır. Belə ki o, Xəzərin dibinin milli sektorlara bölünməsinə artıq qəbul edir. Xəzər hövzəsinin yuxarı su qatlarının bölünməsinə isə gələcəyin işi hesab edir. H.Əliyevin fikrincə bölünmə orta xətt prinsipi əsasında həm suyun üst qatını, həm də dibini nəzərdə tutmalıdır. Hər iki ölkənin ekspertlərinin Aşqabadda məsləhətləşmələrindən sonra Azərbaycan və Türkmənistan xarici işlər nazirləri bəyan etmişlər ki, onların dövlətlərinin Xəzərin milli sektorlara bölünməsində prinsipial ziddiyətləri yoxdur (6. s. 694).

İranın ardınca Türkmənistan da Xəzərin Azərbaycan sektoruna mənsub olan bir çox yataqlara olan iddialarını gündəmə gətirərək Xəzərin hüquqi statusu məsələsinin ancaq və ancaq beş Xəzəryanı dövlətin birgə razılığı ilə həll olunmasının mümkünlüyünü vurğulamışdır.

1999-cu ildə Türkmənistan ilk dəfə olaraq “Kəpəz” yatağı ətrafında təkliflərini irəli sürdüyü vaxt Azərbaycan Türkmənistan tərəfini danışıqlara dəvət etdi və hətta konkret təkliflər irəli sürərək mübahisəli yataqların birgə

olaraq işə salınmasını təklif etdi. Lakin Türkmənistan “Azəri” və “Çıraq” yataqlarına da iddia edərək 2001-ci il iyulun 27-də Azərbaycana nota verdi. Azərbaycan tərəfi etiraz notası ilə cavab verdi. 16 avqust 2001-ci il tarixli həmin notada bəyan etdi ki, Xəzər dənizinin Azərbaycana məxsus sektorunda onun suveren hüquqlarının gerçəkləşdirilməsinə toxunan heç bir iddia qəbul edilə bilməz (15. s. 47-49).

2002-ci il aprelin 24-də Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının qapalı iclasında Türkmənistan prezidenti bir daha vurğuladı ki, heç kim Xəzərdə güc tətbiq etməməli, mübahisə və münaqişələri qızıqdırmamalı və bütün mübahisəli məsələlər danışıqlar yolu ilə həll olunmalıdır. Həmin zirvə görüşündə Xəzəryanı dövlətlərin başçıları Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsi barədə ilk dəfə olaraq öz fikirlərini bildirdilər. (21. s. 56).

Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsində **Qazaxıstanın** mövqeyi Azərbaycanın mövqeyi ilə daha çox yaxındır. O, sahiyanı dövlətlərin hamısına Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya layihəsini təqdim edib. Layihədə Qazaxıstan BMT-nin 1982-ci ildə qəbul etdiyi Dəniz hüququ haqqında Konvensiyanın əsas prinsip və müddəalarına əsaslanaraq Xəzəri qapalı dəniz hesab edir. Qazaxıstan BMT-nin ümumi prinsip və müddəalarından istifadə olunmaqla və dünya təcrübəsinə əsaslanmaqla və həm də Xəzərin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla Xəzərin problemlərinin həll edilməsini təklif edir. Qazaxıstan çalışır ki, bütün sahiyanı dövlətlərin qanuni maraqları ilə bərabər həm də onların ümumi maraqları nəzərə alınsın və Xəzərin ekosistemi qorunsun. Qazaxıstan belə hesab edir ki, dənizin təkli və dibi sahiyanı dövlətlər arasında bölünməlidir və hər bir sahiyanı dövlət dənizin dibindən və təbii sərvətlərindən öz payına düşən hissədə müstəsna səlahiyyət çərçivəsində istifadə etmək hüququ əldə etməlidir. Qazaxıstan bu təklifi verməklə, beynəlxalq normaları və mineral ehtiyatlardan istifadə təcrübəsini və Xəzərdən istifadəyə dair SSRİ ilə İran arasında formalaşmış çoxillik praktikanı əsas götürür. Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı

Qazaxıstanın hazırladığı Konvensiyanın 5-ci maddəsində qeyd olunur ki, Xəzərə BMT-nin Dəniz hüququ haqqında Konvensiyanın əsas müddəaları tətbiq olunur. Dövlət sərhədləri ərazi sularının uzunluğu üzrə müəyyən olunur. Həmçinin də, hər bir dövlətin müstəsna iqtisadi zonalarının sərhədləri müəyyən olunur (28. s. 64-65).

Qazaxıstan xarici işlər nazirinin müavini Vyaçeslav Qizzatov “Xəzər nefti və beynəlxalq təhlükəsizlik” mövzusunda keçirilən seminarda çıxış edərkən demişdir ki, Xəzərin təki və sərvətləri Xəzəryanı dövlətlər tərəfindən milliləşdirilməli və onlar dənizin özlərinə aid hissəsində mineral ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsi üzrə milli hüquqa malik olmalıdır. Bunun üçün biz təkcə beynəlxalq hüququ və praktikanı yox, on illərlə SSRİ və İran arasında Xəzərdən istifadə üçün yaranmış praktikanı nəzərdə tuturuq (10. s. 23-25).

Qazaxıstan həmçinin öz sektoruna məxsus neft və qaz ehtiyatlarının istismar olunmasında Rusiya, İran və digər sahilyanı dövlətlərin iştirakına etiraz etmir. İştirak onun fikrincə, müxtəlif cür ola bilər. Dəniz yataqlarının harada yerləşməsindən və kimə məxsus olmasından asılı olmayaraq bu iştirak Xəzəryanı dövlətlərin iqtisadi maraqlarını həyata keçirməyə, Xəzərin təbii sərvətlərinin istismarından bəhrələnməyə imkan verir. Qazaxıstan bu aspektdə ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqların aparılmasını zəruri hesab edir. 199-cu il iyunun 22-23-də Tehranda “Xəzər dənizi: imkanlar və məhdudiyyətlər” mövzusunda keçirilən ənənəvi 7-ci konfransda çıxış edən Qazaxıstan nümayəndəsi Əsgər Tulequlov demişdi ki, onun ölkəsində Rusiya şirkətlərinə heç bir maneçilik olmadığına baxmayaraq, Rusiya hökuməti hərəkətə gəlmir. Onun Rusiya zəifliyi barədə fikirlərinə rusiyalı həmkarı Aleksey Maloşenko etiraz edərək bildirdi ki, onun dövləti heç də zəif deyildir və Rusiya Xəzər hövzəsində İranla yanaşı böyük dövlətdir (1. s. 65-67).

2002-ci il aprelin 24-də Xəzəryanı dövlətlərin Aşqabad zirvə görüşündə Nursultan Nazarbayev öz ölkəsinin mövqeyini bir daha açıqlayaraq bildirmişdir: “Biz razılaşdırılmış sahiləni balıq ovu zonalarını müəyyənləşdirməyi, lakin dənizin dibinin milli sektorlara bölməyi, qalan hissəni isə ümumi istifadədə saxlamağı təklif edirik. Bizim mövqeyimiz sahiləni dövlətlərin mineral ehtiyatlara olan hüquqlarına dəqiq hədd qoymağa imkan verir ki, bu da öz növbəsində regionumuzda investisiya şəraitinə səmərəli təsir göstərəcəkdir” (12. s. 16-18).

Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı bütü məsələlərdə Qazaxıstan Azərbaycanın mövqeyini müdafiə edir. 2001-ci il iyulun 23-də Xəzər dənizinin cənubunda İranın Azərbaycan sərhədlərini pozması səbəbindən baş vermiş hadisə ilə əlaqədar Qazaxıstan XİN bəyanat verdi. Həmin bəyanatda deyilirdi: “Qazaxıstan belə hesab edir ki, BMT-nin üzvü kimi sahiləni dövlətlər Xəzərdə fəaliyyət göstərəkən ilk növbədə BMT-nin nizamnaməsinin başlıca prinsiplərini – zor işlətməmək və ya zor işlətməklə hədələməmək prinsipini rəhbər tutmalıdırlar”. Qazaxıstan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikasının Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı mövqələrinin üst-üstə düşdüyü 2001-ci il avqustun 1-də MDB dövlət başçılarının Soçi şəhərində keçirilən görüşü zamanı N.Nazarbayevlə H.Əliyevin təkbətək söhbətində öz əksini bir daha tapdı. “Xəzəryanı ölkələr arasında qarşıya çıxan bütün məsələlərin birbaşa dialoq yolu, beynəlxalq hüququn prinsipləri nəzərə alınmaqla mehriban qonşuluq və qarşılıqlı anlaşma şəraitində həll edilməsinin vacib olduğunu vurğulayan prezidentlər Xəzərin sektorlara bölünməsi məsələsində Azərbaycanın və Qazaxıstanın eyni mövqedə olduqlarını bir daha təsdiq etdilər” (15. s. 91-92).

2001-ci ilin noyabrın 29-da Moskvada “Prezident-hotel”də H.Əliyevlə N.Nazarbayev arasında – “Xəzər dənizinin dibinin bölünməsi haqqında” saziş imzalandı.

2002-ci il aprelin 23-də Xəzəryanı dövlətlərin Aşqabad zirvə toplantısı zamanı H.Əliyevin N.Nazarbayevlə görüşündə tərəflər dövlətlərarası əməkdaşlığın daha da inkişaf etməsini və möhkəmlənməsini qeyd edərək Xəzərin problemlərinin həllində birgə iştirak etməyin vacib olduğunu da vurğuladılar və Xəzərin hüquqi statusu məsələsində Azərbaycanın və Qazaxıstanın eyni mövqedə olduqlarını bir daha təsdiq etdilər (15. s. 96).

Azərbaycan mübahisənin meydana çıxdığı ilk gündən Xəzərin hüquqi statusunun beynəlxalq hüquq və təcrübəyə uyğun nizamlanmasının tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Bununla da Xəzərin sahiləni ölkələr arasında delemitasiyası ölkəmizin mövqeyinə uyğun olmaqla yanaşı Azərbaycan tarixi aspektdən daha yeni və daxili dənizlərin bölgüsü təcrübəsindən istifadə olunmasında israrlıdır.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, suveren ərazisinin bir hissəsi kimi Xəzərin müvafiq sektorlara bölgüsü formulu əksər hallarda bütün dövlətlərin maraqlarına uyğun gəlir. Bu formal sektorlarda mövcud resursların milli qanunvericiliyə və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun işlənməsini nəzərdə tutur. Sektorlara bölgü konsepsiyası adı çəkilən dövlətlər tərəfindən aşağıdakı arqumentlərə uyğun əsaslandırılır (16).

1. Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistan daxili kontinental ölkələr qrupuna aiddir və bununla da Xəzərin kommunikasiya əhəmiyyəti bu dövlətlər üçün xeyli artmış olur.
2. Xəzər dənizi hövzəsi neft və qaz yataqları Xəzəryanı dövlətlər üçün strateji əhəmiyyətə malikdir və bu ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafında müstəsna rolu var, bu da yataqların işlənməsi üçün beynəlxalq-hüquqi bazanın yaradılmasını zəruri edir.
3. Qərbi dövlətləri və sərmayəçiləri tərəfindən Xəzər şelfinin milli sektorlara bölünməsi birmənalı olaraq dəstəklənir. Qazaxıstan və Azərbaycanın artıq Xəzərdə çalışan beynəlxalq neft şirkətləri qarşısında imtina edilməsi

mümkün olmayan öhdəlikləri mövcuddur, çünki onların iştirakı olmadan şəlfın mineral resurslarının işlənməsi mümkün deyildir.

4. Xəzər dənizində dinc qonşuluq olmadan milli iqtisadiyyatın inkişafı mümkün deyildir.
5. Xəzərdə enerji resursları ilə zəngin olmayan Rusiya və İran Xəzərin digər dövlətlərin neft müqavilələrində yataqların işlənməsində iştirak edə bilər (11. s. 45-46).

Xəzərin hüquqi statusu problemi çox ziddiyətli və mürəkkəb proses olduğundan bu prosesin inkişafında Azərbaycanın mövqeyini təhlil etmək üçün müvafiq olaraq 3 mərhələyə bölmək lazımdır:

- Birinci mərhələ 1992-1994-cü illəri əhatə edir. Bu etap problemin öyrənilməsi, ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə Xəzərin hüquqi statusunun müzakirə edilməsi və Azərbaycanın problemin həllində konseptual mövqeyinin formalaşdırılması və “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə problemin beynəlxalq xarakter alması ilə bu mərhələ başa çatmış olur.
- İkinci mərhələ 1995-1998-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələ ərzində sahiləyən dövlətlərin status məsələsi ilə bağlı mövqelərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və ikitərəfli, çoxtərəfli görüşlərin intensivləşməsi və Türkmənistanın Xəzər dənizində Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməsi ilə xarakterizə olunur.
- Üçüncü mərhələ 1999-cu ildən başlayaraq müasir dövrdə davam edir. Bu mərhələ zamanı həm də Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı ikitərəfli razılaşmaların əldə edilməsi ilə əlamətdardır. Rusiyanın Xəzərin hüquqi statusu məsələsində mövqeyinin tam dəyişdirilməsi və Azərbaycanın Qazaxıstan və RF ilə ikitərəfli və üçtərəfli razılaşmaların imzalanması ilə xarakterikdir (4. s. 49-54).

Azərbaycan tərəfi hesab edir ki, Xəzərin hüquqi statusu haqqında konvensiyanın hazırlanmasında mehriban qonşuluq, qarşılıqlı suveren

hüquqlara hörmət, ərazi bütövlüyünün tanınması prinsipləri əsas götürülməlidir. Bu zaman beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq Xəzərin istismarı sahəsində əldə etdikləri təcrübədən çıxış edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının konseptual mövqeyinə görə Xəzər dənizi sahilyanı dövlətlərin suveren hüquqları və yurisdiksiyası şamil olunan müvafiq sektorlara bölünməlidir. Xəzər dənizinin sahilyanı dövlətlər arasında sektorlara bölünməsi orta xətt prinsipi nəzərə alınmaqla, bu dənizdə təşəkkül tapmış təcrübə, beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsipləri və sahilyanı dövlətlərin Xəzər dənizində suveren hüquqlarının tətbiq olunması əsasında həyata keçirilməlidir (8. s. 691).

Azərbaycan Xəzərin hüquqi rejiminin təyin olunması məsələsi ilə əlaqədar Xəzər dənizində Xəzəryanı dövlətlərin iqtisadi fəaliyyətinin qəlizləşdirilməsinə, hadisələrin və məsələlərin qəsdən yubadılmasına etiraz edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Xəzərin beynəlxalq göl kimi təyin olunması istiqamətində irəli sürdüyü təkliflər Xəzərin sektorlara bölünməsinə nail olmağı imkan verir. Bu təkliflər həyata keçərsə dövlət sərhədləri dəniz əraziləri xəttindən yox, bölünmüş gölün xəttindən keçəcək və bu xətt sahildən 12 dəniz mili məsafəsində olacaq. Bu münasibətdə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirinin müavini Xələf Xələfov belə deyir: “Həm birinci, həm də ikinci halda Xəzər dənizi sektorlara bölünməlidir. Hansı ki, bu halda sahilyanı dövlətin suverenliyi təsbit olunur. Amma birinci halda dövlət sərhədi orta xəttədən keçir, ikinci halda isə gölün 12 mil enindən” (16).

Sahilyanı dövlətlər arasında planetin ən iri gölü – Xəzər dənizinin yeni beynəlxalq-hüquqi statusu ilə əlaqədar müzakirələr günümüzə qədər davam edir. Uzun müddət ərzində (1992-1997) onlar əsasən beşərəfli əsasda bütün qəbul edilən qərarlara münasibətdə konsensus prinsipi tətbiq olunmaqla aparılıb. Ancaq, danışıqların nisbətən pozitiv gedişinə baxmayaraq, bu illər ərzində onlar yalnız ekologiya və ətraf mühitin qorunması sahəsində bir sıra

irəliləyişlər əldə edilmişdir. 4 noyabr 2003-cü il Tehranda Xəzər dənizinin ətraf mühitinin mühafizəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası qəbul olunmuş, 24-25 yanvar 2005-ci il tarixində Aşqabad şəhərində Xəzər dənizinin dəniz mühitinin mühafizəsi haqqında Çərçivə Konvensiyanın Xəzər dənizinin quruda aparılan fəaliyyətlərindən çirklənməsindən mühafizə olunması haqqında Protokol layihəsinin hazırlanması üzrə Xəzəryanı dövlətlərin birinci görüşü keçirilmişdir (32).

Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsində yeni mərhələnin əsası 2007-ci ilin oktyabrın 16-da Tehranda Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının II sammitində ilk dəfə olaraq Xəzər dənizinin hüquqi statusuna aid bütün problemləri əhatə edən siyasi sənəd qəbul edildi. Siyasi sənəddə ümumi istiqamətlər müəyyənləşdi, eyni zamanda, Xəzərin statusunun ümumi konsepsiyası qəbul olundu. Sammitdə dövlət başçılarının xarici işlər nazirlərinin görüşünün mütəmadi keçirilməsi, ayrı-ayrı məsələlərin müzakirəsi üçün formatların və mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi ümumi razılaşmalara xidmət edəcək çox əhəmiyyətli vasitələrin həyata keçirilməsi razılaşdırıldı (2. s. 128).

Beləliklə, yekun olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının mövqeyinə görə, Xəzər açıq dəniz deyildir, çünki dünya okeanı ilə bilavasitə əlaqəsi yoxdur. Xəzər qapalı dəniz də deyildir, çünki okeanına təbii çıxış yolu var. Xəzər daxili dəniz deyildir. Daxili su hövzəsi və daxili göl deyildir, çünki bir dövlətin içərisində yerləşmir. Xəzər 5 dövlət arasında yerləşən sərhəd gölüdür. Bütün bunları əsas götürən Azərbaycan Respublikasının məsələyə konseptual münasibəti ondan ibarətdir ki, Xəzər dənizi beynəlxalq sərhəd gölü kimi müvafiq sektorlara bölünməlidir və həmin sektorlara sahilyanı dövlətlərin tam suverenliyi şamil edilməlidir. Azərbaycan Respublikasının mövqeyinə görə Xəzər dənizinin sektorları orta xəttin müvafiq sektorların xarici sərhədini çəkmək nəticəsində yaradılır və Xəzəryanı dövlətlərin dövlət sərhədi sayılır. Xəzəryanı dövlətlərdən hər

hansı birinin digər sahilyanı dövlətin sektorunda hər hansı fəaliyyəti yalnız sonuncunun razılığı ilə həyata keçirilə bilər. Azərbaycan Respublikası eyni zamanda belə hesab edir ki, Xəzər dənizinin hüquqi statusunun qəbul edilməsinin uzunsürən proses olduğunu, Xəzərsahili beş dövlətin bu məsələyə müxtəlif münasibətlərinin öyrənilməsini və razılaşdırılmasını tələb edən proses olduğunu nəzərə alaraq konvensiyalı hüquqi statusun olmaması sahilyanı dövlətlərin öz milli sektorları çərçivəsində beynəlxalq hüquq normalarına və beynəlxalq təcrübəyə müvafiq surətdə Xəzərə öz suveren hüquqlarının həyata keçirilməsinə maneçilik törətməməlidir. Azərbaycan Respublikası belə hesab edir ki, Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında konvensiyanın işlənməsində həlledici rol mehriban qonşuluq prinsiplərinə və beynəlxalq hüquq normalarına, beynəlxalq müqavilə təcrübəsinə və bu sahədə adi hüquq təcrübəsinə, Xəzəryanı sahil dövlətlərinin fəaliyyətində yaranmış təcrübəyə, bütövlükdə regionda əhəmiyyətli amil kimi demilitarizasiyaya, Xəzəryanı ölkələrin Rusiya Federasiyasının daxili su yolu ilə çıxması probleminə, Xəzər dənizində Xəzəryanı dövlətlərin suveren hüquqlarına hörmət edilməsi və əməl olunması prinsiplərinə əsaslanır. Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında konvensiyanın Xəzəryanı dövlətlərin hamısının ümumi razılığı ilə qəbul edilməli olması barədə ümumi rəy bununla təsdiq olunur. Hüquqi status haqqında konvensiyaya əsasən Xəzərdə müxtəlif fəaliyyət formalarını tənzim edən sazişlər bağlana bilər. Xəzər dənizinin statusunun Azərbaycan tərəfindən təklif edilən variantı – sərhəd gölü kimi Xəzərin sahil dövlətləri arasında sektorlara bölünməsi, həmin sektorların Xəzəryanı dövlətlərin suveren ərazilərinin bir hissəsi olması – Xəzəryanı ölkələrin mənafeyinə maksimum dərəcədə uyğundur, çünki milli qanunvericilik və beynəlxalq hüquq əsasında bu cür fəaliyyətin səmərəli hüquqi tənzimlənməsi şərti ilə Xəzər dənizinin milli sektorlarının ehtiyatlarından təhlükəsiz istifadəni təmin edir (26. s. 37-38).

Nəticə

Xəzəryanı dövlətlər arasında bu gün mövcud olan fikir ayrılığı mövcud mülkiyyəti birləşdirmək yolu ilə birgə fəaliyyətin müxtəlif növləri haqqında müddəaların hazırlanması prosesini olduqca ləngidir.

Səbəbsə eynidir: sahilyanı dövlətlər Xəzərin problemlərinin keyfiyyəti, xüsusiyyətləri və xarakteri haqqında məlumatlandırılıblar, ancaq öz suverenliklərinin hüdudları haqda məlumatları yoxdur, yəni Xəzərə olan öz xüsusi mülkiyyətinin konkret həcmi, ölçüləri və forması haqqında dəqiq təsəvvürə malik deyillər. Xəzər dənizinin kondominiuma çevrilməsi haqda əsassız tezis konkret heç bir şeyə gətirib çıxarmayacaq, əksinə mövcud iqtisadi, ekoloji, siyasi və digər problemlər ildən ilə böyüyəcək.

Xəzərsahili dövlətlər arasında aparılan danışıqlar, məsləhətləşmələr və fikir mübadilələri onu göstərir ki, bu dövlətlərin mövqelərinin tam üst-üstə düşməsinə baxmayaraq bütün sahilyanı ölkələr ümumiyyətlə Xəzər dənizinin bölünməsi məsələsinə tərəfdardırlar. Konvensiya layihəsi üzrə danışıqlarda Xəzər dənizinin dibinin sektorlara bölünməsi və bu bölgü əsasında yaranmış sektorlarda sahilyanı dövlətlərin dənizin dibindəki mineral ehtiyatların istifadəsi, həmçinin su səthinin istifadəsi – gəmiçilik, bioloji ehtiyatlarının qorunması, təhlükəsizlik məsələləri, ətraf mühitin mühafizəsi və digər məsələlər müzakirə olunur. Xəzəryanı dövlətlər arasında beş tərəfli formatda danışıqlarla yanaşı Azərbaycan Respublikası ikitərəfli əsasda İran və Türkmənistan tərəfləri ilə danışıqlar prosesini davam etdirir. Həmin danışıqlarda dəniz dibinin bölünməsi ilə bağlı aspektlər müzakirə olunur.

Hal-hazırda Rusiya Federasiyası, Azərbaycan və Qazaxıstan arasında imzalanan sənədlərə əsasən, Xəzər dənizinin dibinin orta xətt prinsipi ilə bölünməsində sahilyanı dövlətlər onlara mənsub olan dəniz dibinin müvafiq sektorlarında mineral ehtiyatların işlənməsi və istifadəsinə, habelə hüquqa uyğun istənilən təsərrüfat-iqtisadi fəaliyyətə münasibətdə müstəsna hüquqları tanıyırlar və yaxın gələcəkdə Türkmənistan və İran İslam Respublikasının da bu mövqeyini mövcud reallığa uyğunlaşdıracağına ümid etməyə əsas verir.

Xəzər yalnız sülh və əməkdaşlıq dənizi olmalı, onun statusu bütün Xəzəryanı dövlətlərin razılığı ilə qəbul olunan sənədlər əsasında müəyyən olunmalıdır. Hələlik belə tam razılaşma əldə olunmasa da, Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstan kimi üç Xəzəryanı dövlətin mövqeyinin yaxınlaşması, İran və Türkmənistanın isə get-gedə mövqelərinin nisbətən mülayimləşməsi onu deməyə əsas verir ki, Xəzər sülh və mehriban qonşuluq, əməkdaşlıq dənizi olacaq, region ölkələrini ayırmağa yox, birləşdirməyə xidmət edəcək.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan neft sənayesi tarixinə dair 7 iyun 1996-cı ildə Bakı şəhərində keçirilmiş birinci beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 1996

2. Bağırov Elmir Məmməd oğlu. Xəzər regionunda Azərbaycanın milli mənafeyinin prioritet istiqamətləri. – dissertasiya, 2008
3. Əhmədov M. Azərbaycan: yeni neft erası və beynəlxalq siyasət. Bakı, 1997
4. Əliyev Q.M. Azərbaycan nefti dünya siyasətində. Avtoreferat. Bakı, 2003
5. Əsrin müqaviləsi – 10. Azərbaycan böyük inkişaf yollarında.
6. Heydər Əliyevin neft strategiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin katibliyi. Cild I-II. Bakı, 2001
7. Həsənov Ə.M. Neft strategiyası və Azərbaycanın xarici siyasət fəaliyyətinin qurulması. Əsrin müqaviləsi-10. Bakı, 2005
8. Həsənov Ə.M. Müasir Beynəlxalq Münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005
9. Mirzəyev R. “Əsrin müqaviləsi”ndən başlanan yol. Bakı, 2000
10. Nadirov A.A., Əliyev Q.M. “Azərbaycan neft strategiyasının bayraqdarı” Bakı, “Dirçəliş – XXI əsr”, (2004, №3).
11. Nəsbli N. Azərbaycanın geopolitikası və neft. Bakı, 2000
12. Nəsirov E. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999)
13. Prezident İlham Əliyev. Elmi redaktoru Ə. Həsənov. Bakı, 2004
14. Şahbazov E. Heydər Əliyev və Azərbaycan neftinin inkişafı. Bakı, 1997
15. Yusifzadə X. “Neft və qaz beynəlxalq konfransında çıxış”. Bakı, 4 iyun 2003. AR XİN Arxivi; Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı çıxışlar qovluğu, 2003
16. Xələfov X. “Neft və qaz sənayesi tarixi. ARDNŞ-in perspektivi”. Bakı, 2000
17. Akgün Mensur. Hazarın statusu Yeni Yüzyıl. №7, 9, 1998
18. Ali Faik Demir. Türk Dış politikasının perspektifinden Güney Kafkasya. İstanbul, 2001

19. Faruk Arslan. Hazarın kurtlar vadisi. Petrol imperatorluğundakı güç savaşları. İstanbul, 2005.
20. Kara Vehbi. Petrole dayalı stratejiler və uluslararası ilişkilerde petrolun önemi. İstanbul, 1997
21. Karadağ Refik. Petrol fırtınası. İstanbul, 1990
22. Алиев И.Г., Мурадвердиев А.Ш. Азербайджанская нефть в мировой политике. Т.І-ІІІ. Баку, 1997-1998
23. Дарабади П. Геоистория Каспийского региона и геополитика современности (Азербайджанский институт стратегических исследований развития Кавказа). Баку, 2003
24. Ильхам Алиев. Каспийская нефть Азербайджана Москва, "Известия", 2003. -712с.
25. Мамедов Р. Международно-правовой статус Каспийского моря как пограничного озера . "Beynəlxalq hüquq və Azərbaycan", Bakı, 1998, №1. 9-15s.
26. Мехтиев Р.А. Азербайджан: вызовы глобализации. Баку, 2004.
27. Мурадвердиев Ф.Ш. Азербайджанская нефть и капитал. Москва, "Известия", 2001. -567 с.
28. Шорохов В. Нефть и политика Азербайджана. Москва, 1997

Jurnallar:

29. Beynəlxalq hüquq və Azərbaycan, 2000-2005.
30. "Dirçəliş – XXI əsr", 1998-20005

İnternet resursları:

31. www.mfa.gov.az
32. www.google.az

